

ALLOFONIK TADQIQOTLARNING TARIXIY RIVOJLANISHI**Abidova Shoxida Murodovna**

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-kurs magistranti

abidovashohida@gmail.com**Annotatsiya**

Ushbu maqolada allofonik tadqiqotlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Qadimgi fonetik qarashlardan boshlab, struktur tilshunoslik, deskriptiv fonologiya, generativ nazariya hamda zamonaviy sotsiolingvistik va texnologik yondashuvlargacha bo'lgan ilmiy jarayonlar yoritiladi. Allofon tushunchasining shakllanishi, fonema bilan munosabati va uning til tizimidagi funksional ahamiyati ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, allofonik variatsiya tilning nafaqat fonetik, balki ijtimoiy va kognitiv xususiyatlarini tushunishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: allofon, fonema, fonologiya, struktur tilshunoslik, generativ fonologiya, sotsiolingvistika, fonetik variatsiya, nutq texnologiyalari.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЛЛОФОНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**Аннотация**

В данной статье анализируются исторические этапы развития аллофонических исследований. Рассматривается эволюция научных взглядов от ранних фонетических наблюдений до структурной лингвистики, дескриптивной фонологии, генеративной теории, а также современных социолингвистических и технологических подходов. Формирование понятия аллофона, его соотношение с фонемой и функциональное значение в языковой системе объясняются на научной основе. Результаты исследования показывают, что аллофоническая вариативность играет важную роль не только в понимании фонетической структуры языка, но и в раскрытии его социальных и когнитивных аспектов.

Ключевые слова: аллофон, фонема, фонология, структурная лингвистика, генеративная фонология, социолингвистика, фонетическая вариативность, речевые технологии.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ALLOPHONIC STUDIES**Abstract**

This article analyzes the historical stages in the development of allophonic studies. It examines the evolution of scholarly thought from early phonetic observations to structural

linguistics, descriptive phonology, generative theory, and modern sociolinguistic and technological approaches. The formation of the concept of the allophone, its relationship with the phoneme, and its functional significance within the language system are explained on a scientific basis. The findings of the study demonstrate that allophonic variation plays an important role not only in understanding the phonetic structure of language, but also in revealing its social and cognitive dimensions.

Key words: allophone, phoneme, phonology, structural linguistics, generative phonology, sociolinguistics, phonetic variation, speech technologies.

Kirish

Til insoniyat tafakkurining eng muhim vositalaridan biridir. Tilshunoslik fanining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan fonetika va fonologiya nutq tovushlarini o'rganadi. Fonologiya til tizimidagi tovush birliklarining funksional xususiyatlarini, fonetika esa ularning fizik va artikulyatsion tomonlarini tadqiq etadi. Ushbu ikki soha kesishgan nuqtada allofon tushunchasi yuzaga keladi. Allofon – bu fonemaning muayyan fonetik sharoitda namoyon bo'ladigan varianti bo'lib, u ma'no farqlash vazifasini bajarmaydi, ammo nutqning tabiiyligi va ravonligida muhim o'rin tutadi.

Allofonik tadqiqotlar bugungi kunda fonologiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Biroq ushbu tushuncha birdaniga shakllanmagan, balki uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Mazkur maqolada allofonik tadqiqotlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari, asosiy nazariy yo'nalishlari va zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni yoritiladi.

Qadimgi davr fonetik qarashlari

Allofon tushunchasi ilmiy atama sifatida XX asrda shakllangan bo'lsa-da, tovushlarning variantliligi haqidagi dastlabki kuzatishlar qadimgi davrlarga borib taqaladi. Qadimgi Hindiston tilshunoslari, ayniqsa sanskrit grammatikasi bilan shug'ullangan olimlar, tovushlarning talaffuzdagi farqlariga e'tibor qaratganlar. Ular tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini tasniflab, fonetik jarayonlarni tizimlashtirishga harakat qilganlar.

Qadimgi yunon tilshunoslari ham unli va undosh tovushlarning farqlanishi, urg'u va intonatsiya masalalarini o'rganganlar. Biroq bu davrda tovush variantlari fonema va allofon doirasida emas, balki umumiy fonetik kuzatuv sifatida talqin qilingan.

Demak, qadimgi davrda tovushlarning o'zgaruvchanligi tan olingan bo'lsa-da, ularning tizimli va funksional talqini hali shakllanmagan edi.

XIX asr: tarixiy-qiyosiy tilshunoslik va fonetik tizimlashtirish

Allofonik tadqiqotlarning rivojlanishida XIX asr muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda tarixiy-qiyosiy tilshunoslik shakllandi va turli tillardagi tovush o'zgarishlari o'rganildi. Tovush qonunlari nazariyasi ishlab chiqildi, masalan, german tillaridagi undosh o'zgarishlari tizimlashtirildi.

Shu davrda fonetika mustaqil fan sifatida rivojlanib, artikulyatsion va akustik tahlil usullari

takomillashdi. Tovushlarning nutq jarayonida turlicha talaffuz qilinishi kuzatildi. Biroq hali fonema va allofon o'rtasidagi aniq farq belgilanmagan edi.

Bu davr ilmiy yutuqlari keyinchalik fonologik nazariyalar uchun poydevor vazifasini o'tadi.

Struktur tilshunoslik va fonema nazariyasining shakllanishi

XX asr boshlarida struktur tilshunoslik rivojlanib, fonema nazariyasi ilmiy asosda ishlab chiqildi. Aynan shu davrda allofon tushunchasi aniq ta'riflandi.

Fonema ma'no farqlovchi eng kichik tovush birligi sifatida belgilandi. Allofon esa fonemaning muayyan fonetik muhitda yuzaga keladigan varianti sifatida talqin qilindi. Masalan, ingliz tilidagi /p/ fonemasi turli pozitsiyalarda aspiratsiyali yoki aspiratsiyasiz talaffuz qilinadi, ammo bu o'zgarish ma'no farqlamaydi.

Struktur yondashuv tovushlarni tizimli birlik sifatida ko'rib chiqdi. Fonemalar o'rtasidagi oppozitsiyalar aniqlanib, allofonlar komplementar taqsimot asosida izohlandi. Agar ikki tovush bir xil muhitda uchramasa va ma'no farqlamasa, ular bir fonemaning allofonlari hisoblanadi. Bu bosqich allofonik tadqiqotlarning ilmiy mustahkamlanish davri bo'ldi.

Deskriptiv fonologiya va Amerika maktabi

XX asr o'rtalarida Amerika deskriptiv tilshunosligi allofonik tahlilni yanada rivojlantirdi. Bu yo'nalish tilni real nutq materiallari asosida o'rganishga urg'u berdi. Ayniqsa, tub Amerika tillarini tadqiq qilish jarayonida fonema va allofonlarni aniqlash metodologiyasi takomillashtirildi.

Komplementar taqsimot, erkin variatsiya, minimal juftlik kabi tushunchalar allofonik tahlilning asosiy vositalariga aylandi. Shu davrda allofonlarning aniqlanishi til tizimini tavsiflashning zarur qismi sifatida qaraldi.

Deskriptiv maktab allofonlarni qat'iy fonetik sharoit bilan bog'lab izohladi va ularni fonologik tizimning tarkibiy elementi sifatida ko'rsatdi.

Generativ fonologiya va chuqur tuzilma nazariyasi

XX asrning ikkinchi yarmida generativ tilshunoslik yuzaga kelib, fonologik tadqiqotlarga yangi yo'nalish berdi. Bu nazariyada yuzaki talaffuz shakllari va chuqur fonologik tuzilmalar farqlandi.

Allofonlar transformatsion qoidalar orqali hosil bo'ladigan natija sifatida talqin qilindi. Ya'ni, fonema abstrakt birlik bo'lib, fonologik qoidalar ta'sirida turli allofonik realizatsiyalarga ega bo'ladi. Masalan, ingliz tilida /t/ fonemasi muhitga qarab flap, glottal yoki aspiratsiyali shaklda namoyon bo'lishi qoidalar orqali tushuntirildi. Bu yondashuv allofonik o'zgarishlarni mental grammatik tizimning bir qismi sifatida izohladi. Generativ fonologiya allofonlarni nafaqat tavsiflash, balki ularning yuzaga kelish mexanizmini tushuntirishga intildi.

Sotsiolingvistika va allofonik variatsiya

XX asrning oxirlarida tilshunoslikda sotsiolingvistik yondashuv kuchaydi. Bu yo'nalish

allofonik variantlarning ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Ma'lum bo'ldiki, tovush variantlari nafaqat fonetik muhitga, balki ijtimoiy muhitga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, ayrim talaffuz variantlari ma'lum hudud, yosh guruhi yoki ijtimoiy qatlarga xos bo'ladi. Allofonlar shu tariqa identifikatsiya vositasiga aylandi. Nutqdagi kichik fonetik tafovutlar shaxsning kelib chiqishi yoki ijtimoiy mavqeini ko'rsatishi mumkinligi aniqlangan. Bu bosqich allofonik tadqiqotlarni ijtimoiy kontekst bilan boyitdi.

Zamonaviy fonetika va texnologik yondashuvlar

Hozirgi davrda akustik fonetika, neyrolingvistika va sun'iy intellekt sohalari allofonik tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Kompyuter dasturlari yordamida tovushlarning spektral tahlili amalga oshirilmoqda.

Nutqni avtomatik tanish tizimlari allofonik farqlarni hisobga olmasa, aniqlik darajasi pasayadi. Shuning uchun zamonaviy texnologiyalar allofonlarni modellashtirishga alohida e'tibor qaratadi. Shuningdek, neyrolingvistik tadqiqotlar inson miyasi turli allofonlarni bitta fonema sifatida qabul qilish mexanizmini o'rganmoqda. Bu esa allofonik tizimning kognitiv asoslarini tushuntirishga yordam beradi.

Allofonik tadqiqotlarning ahamiyati

Allofonik tadqiqotlar bir necha yo'nalishda muhim ahamiyatga ega:

- Til o'qitish – xorijiy til o'rganishda to'g'ri talaffuz ko'nikmasini shakllantiradi.
- Nutq terapiyasi – talaffuz nuqsonlarini aniqlash va tuzatishda yordam beradi.
- Nutq texnologiyalari – sun'iy nutq sintezi va tanish tizimlarida qo'llaniladi.
- Til evolyutsiyasini tushunish – allofonik o'zgarishlar fonologik o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, allofonlar kichik fonetik tafsilot emas, balki til tizimining muhim tarkibiy qismidir.

Xulosa

Allofonik tadqiqotlarning tarixiy rivojlanishi qadimgi fonetik kuzatuvlardan boshlab zamonaviy generativ va texnologik yondashuvlarga davom etgan murakkab jarayondir. Dastlab tovushlarning o'zgaruvchanligi umumiy kuzatuv sifatida talqin qilingan bo'lsa, XX asrda fonema nazariyasi shakllanishi bilan allofon tushunchasi ilmiy asosda belgilandi.

Struktur tilshunoslik allofonlarni tizimli birlik sifatida izohladi, generativ fonologiya esa ularning hosil bo'lish mexanizmini tushuntirdi. Sotsiolingvistika allofonik variantlarning ijtimoiy ahamiyatini ochib berdi, zamonaviy texnologiyalar esa ularni amaliy jihatdan qo'llash imkonini yaratdi.

Bugungi kunda allofonik tadqiqotlar fonologiyaaning ajralmas qismi bo'lib, tilning tabiiyligi, ijtimoiy funksiyasi va kognitiv asoslarini tushunishda muhim rol o'ynamoqda. Shu bois, allofonlar nafaqat nazariy, balki amaliy tilshunoslik uchun ham dolzarb ilmiy yo'nalish

bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Roach, P. English Phonetics and Phonology: A Practical Course. 4-ed., Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
2. Ladefoged, P., & Johnson, K. A Course in Phonetics. 6-ed., Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2011.
3. Gimson, A. C. Gimson's Pronunciation of English. 8-ed., tahr. A. Cruttenden, London: Routledge, 2014.
4. Carr, P. English Phonetics and Phonology: An Introduction. 2-ed., Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.
5. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. 2-ed., Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
6. Odden, D. Introducing Phonology. 2-ed., Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
7. Chomsky, N., & Halle, M. The Sound Pattern of English. New York: Harper & Row, 1968.